

УДК 392:238.2
ББК 63.5 (4 Укр)

Микола Лицур
(м. Івано-Франківськ, Україна)

СИНТЕЗ ЯЗИЧНИЦЬКОЇ ТА ХРИСТИЯНСЬКОЇ КОМПОНЕНТ У РИБНІЙ СИМВОЛІЦІ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ

Автор порушив проблему синтезу символів християнства та ранньослов'янських вірувань на території Галичини, висвітлив спільні риси в християнській і язичницькій рибній символіці. У статті розкрито символічну амбівалентність риби, що вважалася одночасно символом смерті й символом народження. Саме тому риба була важливим елементом зимової та весняної обрядовості населення Галичини.

Ключові слова: символ риби, християнство, слов'янські вірування, духовна культура, Галичина.

Поєднання християнських та язичницьких мотивів у духовній культурі населення України вже давно є загально визнаним фактом. Практично всі релігійні свята супроводжуються різноманітними ритуалами, які не мають нічого спільного з християнським ученням. У той самий час багато традицій, які сучасним населенням трактуються як християнські, мають зовсім інше коріння. Звичайно, зазначену тезу дуже важко підтвердити. Це зумовлено низкою об'єктивних факторів, серед яких найвагомішим є нашарування багатовікових, різних за своєю суттю, культурних комплексів. Якраз ті компоненти духовної культури, які й у християнстві, і в ранньослов'янській демонології мали близьке змістове навантаження, найважче піддаються ґрунтовному аналізу. До таких складових належить, зокрема, рибна символіка.

Указана проблема не була окремим об'єктом вивчення в науковій літературі. Спорадично її почали висвітлювати ще на рубежі XIX–XX ст.: мова йде про низку публікацій І.Франка, В.Гнатюка, Ю.Шнайдера¹ та деяких інших українських і польських етнографів. Однак інформація, що містилася в них, мала описовий, а не аналітичний характер. Тому згадані роботи були швидше джерелами, ніж науковими працями. Дещо пізніше К.Сосенко² підійшов до усвідомлення проблеми. У його роботі здійснено спробу аналізу місячного культу, що, як він вважав, лежав в основі давньоукраїнських релігійних вірувань. Риба ж була важливим символом Місяця. Сучасна українська етнологія із цієї проблематики може похвалитися хіба що короткими замітками в енциклопедичних виданнях³. Варто відмітити працю російського дослідника О.Гури⁴, у якій він ґрунтовно підійшов до розуміння тваринної символіки (у тому числі й рибної) у слов'янській народній традиції.

Насамперед зазначимо, що рибна символіка була характерна для багатьох релігійних систем. При цьому вона наділялася як позитивним, так і негативним змістом. Приміром, у давньоіндійській міфології риба – це перше втілення Вішну, що врятував від усесвітнього потопа мудреців-ріші та насіння всіх рослин. У Древньому Єгипті вона була уособленням і слугою злого бога Сета⁵.

Цей символізм характерний також для християнської культури, а на початкових етапах її становлення він відігравав ключову роль. Передусім, риба була символом Христа. Грецька фраза "Iesous Christos Theou Huios Soter" (Ісус Христос, Син Божий, Спаситель) розглядалась як розшифрована аббревіатура слова "Ichthus" ("іхтіс" – риба). Цікаво, що хрещення латинською – "piscina" (садок для риби), а новонавернені – "pisciculi" (рибки). Символом Святої Трійці в християнстві було зображення трьох сплетених риб (або риби з трьома головами)⁶.

Якщо поглянути на іконопис раннього середньовіччя, можна побачити цікаву картину. Так, на описах Таємної вечері замість хліба, що мав символізувати тіло Ісуса Христа, часто зображувалася риба. Саме Євангельське вчення насичене рибною символікою. Наприклад, деякі учні Христа раніше були рибачами, а він сам називав їх “ловцями людей”. Царство Небесне уподібнюється “неводу, закинутому в море, що захоплює риб всякого роду”⁷.

Велике значення риба мала й у слов'янській демонології. Вона вважалася представником нижнього світу, нею керували негативні сили – водяник, нечистий тощо. Ще в дохристиянські часи існував звичай задобрення водяника, якому приносили в жертву хліб, краплі вина чи горілки, сіль тощо⁸. Риба вважалася його худобою. Рибалки вірили, що водяник міг як допомогти, так і нашкодити їм: забороняв ловити рибу, де йому не подобалося, або, навпаки, сам заганяв її в сітки⁹.

Специфічною ознакою риби, що відобразилася на її символічному змісті, була німота, тобто нездатність видавати будь-які звуки. Цікаво, що в природі є багато істот, які мають таку ж характеристику (ящірки, кроти, деякі комахи). Однак саме в риб відсутність звукових проявів набувала особливого позначення, що знайшло відображення в народних уявленнях. Ця морфологічна особливість відіграла певну роль у формуванні сприйняття риб як душ. Беззвучність, німота (властива світу мертвих) поєднувала рибу з душею померлої людини або ненародженої дитини. Тут проявилася символічна амбівалентність риби: вона є одночасно і символом смерті, і символом народження. Це знайшло свій вияв у фольклорі та забобонах населення Галичини. Приміром, можна згадати анекдот із с. Пужники Бучацького повіту (тепер – Тлумацького району Івано-Франківської області) про селянина, який “балював” разом з панами й нібито питав рибу про свого втопленого батька¹⁰. У виявах духовної культури мешканців краю спостерігалось багато спільних мотивів між рибою і людиною. Зокрема, побутувало уявлення про те, що малим дітям не можна давати їсти рибу, бо довго не будуть говорити (аналогія з німотою)¹¹. У Західній Галичині (с. Ніско) у поляків було цікаве прислів'я: “Якщо дохне риба, то і люди будуть хворіти”¹². У східній частині краю в українського населення існували приказки: “Нема риби без ости, чоловіка без злости”, “Риба жиє рибою, а чоловік чоловіком”, “Риба шукає де глибше, а чоловік де краще”¹³. У цих витворах народної мудрості якраз проявляється паралелізм між рибою та людиною.

Пов'язаність рибної символіки з потойбіччям, світом мертвих знайшла своє відображення в гуцульській рибальській магії. Зокрема, своєрідними талісманами, що забезпечували вдалу риболовлю, були деякі елементи похоронних процесій, речі, пов'язані з мерцями (волочки з хреста, який несли перед мерцем, волосся з тімені повішника тощо)¹⁴.

Символічна амбівалентність риби як атрибута життя і народження накладалася на християнський цикл свят, пов'язаних з Ісусом Христом. Це, насамперед, безпосередньо стосувалося символіки різдвяних рибних страв. У Галичині їх присутність на святвечірньому столі була обов'язковою¹⁵. На перший погляд цей факт можна трактувати як данину християнській рибній символіці. Однак, якщо проаналізувати детальніше, суть такої традиції пов'язана зовсім не з християнською ідеологією.

Первісний зміст цих святкувань – ушанування Місяця, за яким ще закріпилися такі назви, як Коляда, Дідух, Василь тощо. Він вважався предком роду¹⁶. Свято Різдва Христового ідеально накладалося на язичницьку традицію. Риба ж виступала одним з головних місячних символів як зародження життя, і саме тому була обов'язковою на святковій трапезі. Такий самий зміст мали великодні писанки із зображенням риб¹⁷.

Давні колядки космогонічного змісту розповідали про сокола й рибу-виза – міфічних створінь, що мали догоджати ідеальному господарю. Вони нагадували про ті часи, коли природа служила пралюдині. Риба на святій вечері виступала одухотвореною стравою, поєднувала старосвітські часи із сьогоденням. Вона була добром первісного господаря і сприяла теперішньому¹⁸.

Узагалі риба була доволі частим персонажем галицьких різдвяних колядок. Так, у селищі Печеніжин (тепер – Коломийського району Івано-Франківської області) на початку ХХ ст. існувала колядка, де риба, яка ожила, виступала символом воскресіння Ісуса Христа¹⁹.

Як символ Місяця риба мала багато спільного зі змією. Вони, на думку К.Сосенка, у первісній міфології багатьох народів набули однакового значення. Аналізуючи виявлені в 1909 р. у горах Вірменії кам'яні статуї, схожі на риб і драконів (вішапи), дослідник зазначає: "...наколи був культ змія та риби злучений разом, то він був або тотожний, або дуже між собою близький... ім'я вішап є зближене до імені української мітичної риби, колядкового "виза"²⁰. Про поєднання цієї символіки свідчить і такий факт. У 70-х рр. ХІХ ст. у с. Рудки Золочівського повіту на святвечір обов'язковою стравою була юшка з в'юнів²¹, а ці риби за своїм зовнішнім виглядом нагадують змій.

Як бачимо, християнський символізм, пов'язаний з рибою, на слов'янських територіях, у тому числі в Галичині, знайшов досить вдале підґрунтя. Звідси поширення в краї легенд, що базувалися як на Святому Письмі, так і на поєднанні християнських та язичницьких уявлень. До першої групи належить, зокрема, легенда про рибалок Петра та Андрея, яким Ісус Христос допоміг наловити риби й після цього вони стали його послідовниками²². Українці Сяноцького повіту показували в зоряному небі Рибу з грошем (знаходилася в сузір'ї Орла). За їх переконаннями, це була та сама риба, яку зловив святий Петро й витяг з неї монету, щоб сплатити храмовий податок²³.

Карпатська фольклорна традиція зберегла низку міфів, у яких космогонічна картина пов'язана з великою рибою. Це було зумовлене тим, що в давніх слов'ян рибам приписувалася роль деміургів – творців світу. Так, на Бойківщині (с. Мшанець Старосамбірського повіту (нині – Старосамбірський район)) побутувала легенда, що Ісус Христос передав рибі створений ним світ. Він наказав їй тримати в зубах свій хвіст, щоб таким чином підтримувати його на плаву. Якщо б вона його відпустила, то він одразу б потонув: "Світ стоїт на рибі і уже"²⁴. Подібні уявлення характерні як для інших регіонів України, так і для слов'янських країн. Зокрема, серед українського населення Закарпаття існувало повір'я, що земля тримається на двох великих рибах, на Київщині – на двох рибах, що лежать навхрест, чи на трьох китах. Аналогічні мотиви спостерігаємо в поляків, росіян, болгар²⁵.

Можливо, такі погляди на світобудову відбилися й на вірі в існування дуже великих і давніх риб, з якими інколи "зустрічалися" люди. Так, на Галицькій Підгір'ю оповідали про величезну рибу, на якій люди розклали вогонь, прийнявши її за берег²⁶.

Особливе ставлення населення Галичини до представників іхтіофауни знайшло відображення і в такому цікавому факті. Тут на мертву рибу не казали, що вона "здохла" (як це кажуть стосовно інших тварин), а говорили, що риба "снула" (від слова "заснула"; так навіть у наш час говорять деякі рибалки на Тернопільщині²⁷). Аналогічно кажуть у поляків. У чехів про смерть риб і бджіл говорять так, як про людей: "umřou" (вмерти)²⁸.

Охарактеризоване вище поєднання символіки риби в християнському вченні й ранньослов'янській демонології знайшло свій вияв у побутових уявленнях та забобонах жителів Галичини. Найбільша їх кількість стосувалася саме святвечірньої риби.

Місцеве населення вважало, що кістки з риби, яку їли на святвечір, допомагають позбутися кротів на подвір'ї. Для цього їх треба було посвятити, а потім захвати в купини, що нарила ця тварина, або ж у межу через кілька кроків²⁹. На Снятинщині вірили, що за допомогою святвечірньої риби можна позбутися блуду. Так, людині, що заблукала, потрібно було просто згадати, на який день року припадав святвечір і що вона їла на ньому рибу³⁰.

Побутувала думка, що в шуки в голові є кістки, які виглядають так, як "Христова мука": є хрест, піка, драбина, цвяхи. Хто на святвечір їх усіх віднайде, то має сховати та весь час тримати при собі. До такої людини не братиметься жодне лихо³¹. Зазначимо, що подібні уявлення існували також в інших слов'янських народів, наприклад, у лужицьких сербів, поляків, хорватів³².

Можна констатувати, що характерною рисою поглядів місцевого населення Галичини на іхтіофауну, як і всієї української духовної спадщини, було переплетіння язичницьких та християнських традицій. Стосовно рибної тематики взагалі виникла унікальна ситуація. І в ранньослов'янській традиції, і в християнстві риба володіла особливим, близьким за змістом символізмом. Цей паралелізм, насамперед, проявився в символічній амбівалентності – поєднанні таких різновекторних понять, як смерть та відродження. Саме цим пояснюється обов'язковість рибних страв на Різдвяні свята, присутність риби в давніх колядках, її зображення на великодніх писанках.

1. Франко І. Людові вірування на Підгір'ю / І. Франко // Етнографічний збірник. – Львів : НТШ, 1898. – Т. V. – С. 160–218; Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Т. IV / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів : НТШ, 1909. – Т. XXV. – 237 с.; Schnaider J. Lud peczenizyński / J. Schnaider // Lud. – 1907. – Т. XIII. – S. 21–33.
2. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора / К. Сосенко. – К. : Укр. письменник, 1994. – 344 с.
3. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
4. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М. : Индрик, 1997. – 912 с.
5. Рыбы // Энциклопедия символов, знаков, эмблем. – М. ; С. Пб. : Эксмо-Мидгард, 2007. – С. 500.
6. Там само. – С. 502.
7. Ихтис [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Ихтис>.
8. Лозко Г. Українське народознавство / Г. Лозко. – Х. : Див, 2005. – С. 318; Поріцька О. Ритуальний знак води / О. Поріцька // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 4. – С. 65.
9. Гнатюк В. Указана праця. – С. XII.
10. Гнатюк В. Галицько-руські анекдоти / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів : НТШ, 1899. – Т. VI. – С. 32.
11. Франко І. Указана праця. – С. 181.
12. Гура А. Указанная работа. – С. 746.
13. Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Т. III. – Вип. 2 : Час – Ячмінь / І. Франко // Етнографічний збірник. – Львів : НТШ, 1910. – Т. XXVIII. – С. 515.
14. Шухевич В. Гуцульщина / В. Шухевич. – Верховина : Гуцульщина, 1997. – Т. 1. – Ч. 1–2. – С. 253–254.
15. Галька И. Народные обычаи и обряды зь околлиць надь Збручемь / И. Галька. – Львов : Типомь Института Ставропигійского, 1862. – Ч. 2. – С. 11; Мрочко К. Снятинщина. Причинки до крайової етнографії / К. Мрочко. – Детройт : [б. в.], 1977. – Ч. 1. – С. 37; Онищук А. Народний календар. Звичаї й вірування, прив'язані до поодиноких днів у

- році записані у 1907–1910 р. в Зелениці Надвірнянського пов. / А. Онищук // Матеріали до української етнології. – Львів : НТШ, 1912. – Т. XV. – С. 22.
16. Войтович В. М. Указана праця. – С. 306.
 17. Гура А. Указанная работа. – С. 748.
 18. Сосенко К. Указана праця. – С. 152.
 19. Schnaider J. Określona praca. – S. 23.
 20. Сосенко К. Указана праця. – С. 146–147.
 21. Niektóre wierzenia ludowe w Rudkach. Spisał Józef z nad Wiszenki 1870–5 // Lud. – 1899. – Т. V. – S. 350.
 22. Гнатюк В. Галицько-руські народні легенди. Т. 1 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів : НТШ, 1902. – Т. XII. – С. 124.
 23. Е. К. Gwiazdy i grzyby w podaniach ludu (Szkic etnograficzny) / К. Е. // Lud. – 1895. – Т. I. – S. 174.
 24. Гнатюк В. Галицько-руські народні легенди. Т. 2 / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів : НТШ, 1902. – Т. XIII. – С. 3.
 25. Гура А. Указанная работа. – С. 757.
 26. Франко І. Людові вірування на Підгір'ю... – С. 178.
 27. Свідчення Веселяка В'ячеслава Васильовича, 1942 р. н.; місце народж.: с. Нижня Кам'янка Таловського району Воронежської області (Росія); проживає: с. Біла Тернопільського району Тернопільської області; освіта: вища (економічна), голова Тернопільського відділення Українського товариства мисливців і рибалок. Записано Лицуром М. З. 24.02.2011 р. у м. Тернопіль. – Арк. 1.
 28. Гура А. Указанная работа. – С. 746.
 29. Онищук А. Указана праця. – С. 22, 27; Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і говірки, привязані до днів в тиждні і до рокових свят / М. Зубрицький // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів : НТШ, 1900. – Т. III. – С. 54.
 30. Мрочко К. Указана праця. – С. 90.
 31. Франко І. Людові вірування на Підгір'ю... – С. 178.
 32. F. Rybackie siownicwo Wendów / F. // Okólnik. – 1896. – № 22. – S. 27; Гура А. Указанная работа. – С. 753.

Mykola Lytsur
(Ivano-Frankivsk, Ukraine)

The synthesis of pagan and Christian symbolism component in fish spiritual culture of population of Galicia

The author raised the problem of synthesis of the early symbols of Christianity and the Slavic belief in Galicia. He emphasized similarity of Christian and pagan symbolism of fish. The article is devoted to the symbolic ambivalence of fish, which were simultaneously a symbol of death and a symbol of birth. Thus, the fish was an important element of winter and the spring rite of the population of Galicia.

Key words: *the fish symbols, Christianity, Slavic belief, the spiritual culture, Galicia.*